

Максимович versus Погодін

Епізод полеміки між М. П. Погодіним та М. О. Максимовичем відбувся так давно, що сьогодні мало хто пам'ятає про справжні її причини, і ще менше людей звертається до оригінальної аргументації вчених, пам'ятаючи лише загальне враження, вичитане із пізніших коментаторів. Разом з тим в "історіографічній пам'яті" України цей епізод і понині числиться серед кількох найважливіших віх, що маркують становлення незалежної історичної думки, а Максимович постає як єдиний витязь, який протистояв замахові на право українців вважати Київську Русь власною історією. Як і з кожною подією, що з тих чи інших причин стає важливою для нащадків, полеміка між Погодіним та Максимовичем стала міфом, майже цілковито втративши свої реальні обриси. Перетворенню її на героїчний епізод, пам'ять про який варто святкувати, сприяла її очевидна форма двобою, з якого, як гадали партизани Максимовича, український

учений вийшов безумовним переможцем. Словом, це такий собі історіографічний поєдинок Давида з Голіафом. Паралелізм, справді, напрошується: Максимович — приватна особа і хутірський самотник; Погодін — знаменитість, професор Московського університету й академік; українець і росіянин; неофіційна українська культура й офіційна імперська історія. Ці опозиції прочитуються аж занадто легко.

У російській історіографії та полеміка, здається, не лишила скільки-небудь серйозного сліду. Не так по український бік справи. Обмін листами між двома давніми приятелями залишився в підручниках як перше публічне зіткнення двох конкурентних версій національної історії. І як перша битва, виграна українцями на чужому — історичному — полі бою. Сьогодні пам'ятають, що великорос Погодін заперечував будь-який лінгвістичний, етнічний тощо стосунок сучасних йому українців до періоду Київської Русі, а українець Максимович енергійно боронив право української історії вважати Русь своїм минулим. У позиції Погодіна, таким чином, схильні вбачати елементарну великодержавність, в позиції Максимовича — український патріотизм. Оскільки позначаються лише в такий спосіб сприйняті ідеологічні позиції, а не дійсна аргументація, приймається, що Максимович обороняв розуміння української історії як незалежної дисципліни, щось близьке до того, що пізніше лягло в підвалини схеми Грушевського. Таке розхоже уявлення не просто далеке від істини, воно прямо протилежне тому, що, власне, відбулося.

Через те, що листування (і супутні тексти полеміки) виявилися прочитані невірною¹⁰⁰, варто перечитати їх наново. Для нашої теми та давня суперечка цікава тим, що наочно демонструє, наскільки проблематичною виявлялася “Київська Русь” ще в середині ХІХ ст., наскільки серйозний виклик вона становила для новонароджуваних національних історій і, нарешті, наскільки незвичними могли бути російські та українські відповіді на ці виклики.

1856 р. М. Погодін опублікував написану у формі листа до І. Срезневського статтю. У ній вчений запропонував, як йому здавалося, задовільне вирішення того історичного парадоксу, який в середині ХІХ ст. — після “відкриття України”! — вже неможливо було лишати без відповіді. Коротко формулюючи, цей парадокс полягав у тому, що російська історія розпочинала найдревніші свої діяння на півдні Русі, навколо Києва, Чернігова, Переяславля, де історики покоління Погодіна вже твердо розташовують українців. Малороси за всіма ознаками становлять собою окремий народ, а свою традицію — історичну, фольклорну, мовну — ніяк не пов'язують із Київською Руссю. Малороси, здається, не помиляються: визначні філологи того часу, серед них, наприклад, І. Срезневський, визначний експерт від обох ділянок, також твердять, що у староруських

пам'ятках не видно прикмет сучасної української мови. Власні спостереження Погодіна переконують його в тому, що староруська князівська традиція не властива малоруській історії, що український фольклор не зберіг, наприклад, билин, у яких головними персонажами виявляються персонажі домонгольської київської історії, і навпаки, українські думи фіксовані на недавній козацькій історії.

Як бути із цим очевидним протиріччям? Що сталося? Адже щось мусило статися, щоб “Київська Русь” змінилася до такої невідомості й стала “Україною”.

Так звана “погоди́нська теорія”, що стала наслідком цих роздумів над історичними долями Східної Європи, заперечується в кожному поколінні українських істориків. У ній бачать лише науково наївну, але ідеологічно небезпечну диверсію проти української історії. Спробуємо, однак, розібратися в логіці історика.

Історія, як уже знає Погодін (бо його погляди формувалися під впливом німецької філософії), є великою мірою наслідком “народного генія”, її фізіономію визначає народ. Історії тим і розрізняються, що належать різним народам. Якщо історик фіксує дві різні історії, значить, їх створили два різних народи. Отже, послідовний історик мусить додумувати цю ідею до кінця й шукати якихось етнічних зрушень, які привели б до становища, яке він констатує.

Спосіб розв'язання проблеми, запропонований Погодіном, полягав у припущенні, що в київські часи Південна Русь була заселена великоросами. Саме великороси створили тут той тип історії, який пізніше знайшов своє продовження в історії Володимиро-Суздальській, а ще пізніше — московській. Великороси (все ще на півдні) створили культуру й літературу, безпосереднім нащадком якої пізніше стала північна Русь і, в кінцевому підсумку, Великоросія. “Південним” же великоросам належить той тип державної традиції (князівської), з якої виростає велике князівство, а згодом і царство Московське.

Таке “переміщення” історії і всіх можливих історичних феноменів можна пояснити тільки переміщенням — масовим, майже тотальним — народності, яка, полишаючи краї свого початкового проживання, забрала із собою все, що їй належало: мову, писемність і літературу, фольклор, політичні традиції і інституції. Лише один період в східноєвропейській історії міг би претендувати на час, коли такий біблейський ісход був би можливим, — монгольське завоювання середини XIII ст. Татари, вчинивши на півдні Русі погром надзвичайних масштабів, спаливши й зруйнувавши її головні міста, винищивши фізично або забравши в полон значну кількість населення, а також встановивши свій жорсткий режим, змусили вцілілих мешканців півдня масово переселитися в більш безпечні райони півночі Русі, де все ж таки збереглася князівська влада, де в лісах можна було в разі чого й перечекати чергове нашестя, де від-

новилися (або не такою мірою постраждали) міста. Літописні відомості про “Руську землю” (тобто Київ, Чернігів, Переяславль) надовго зникають зі сторінок руських літописів, починаючи від середини ХІІІ ст. Брак інформації мусить свідчити про припинення історичного життя на цих землях.

Спустілі в такий спосіб території, гадав Погодін, у післямонгольські часи були заселені новим народом — вихідцями із менш постраждалих від татар західних земель (“від Карпат”). Цей новий етнос, зайнявши собою колишні землі великоросів, і став творцем іншого типу історії — української, яка, отже, не має безпосереднього генетичного зв’язку із києво-руською: “Малороссияне, живущие теперь в стороне Днепровской и окружной, пришли сюда после татар от Карпатских гор, где они жили, как в своей колыбели, и заняли опустошенные татарами места киевских великороссиян, которые отодвинулись на север. Малороссиянами могли быть заселены искони: Галиция, Подолия, Волынь; из Волыни малороссияне, может быть, перешли к торкам, берендеям, остаткам печенегов, черным клобукам и составили там новое племя казацкое”.

Отже, виникнення нової народності — козацької — Погодін пояснював більш-менш так само, як двома поколіннями пізніше стане пояснювати походження росіян Грушевський — метисацією. Погодін накреслював свою теорію великими мазками, не розробляючи деталей і допускаючи обмовки, та головні її положення вважав для себе “достовірними”: “Конечно, здесь есть много еще темного, сомнительного, неопределенного; предоставим объяснение времени; а теперь удовольствуемся положениями, для меня достоверными: 1. Великороссияне древнейшие поселенцы, по крайней мере в Киеве и окрестностях; 2. Малороссияне пришли в эту сторону после татар; 3. Великороссийское наречие есть или само церковное наречие, или ближайшее к нему, то есть родное, органическое чадо”.

Статтю Погодіна було написано ще у 1851 р., за п’ять років до її публікації. Епоха, в якій народжувалися висловлені в ній ідеї, визначила й реакцію на них, зокрема, Максимовича. Відгук цей був принципово відмінним від тієї інтерпретації з позиції “довгої” національної історії, яку згодом дасть полеміці Грушевський і яка закріпиться за нею¹⁰¹. Саме огляд Грушевського, для якого будь-яка “коротка” історія України була “ненауковою”, визначив позитивних і негативних персонажів полеміки, зробивши із Погодіна антиукраїнця, а з Максимовича — захисника української справи. Грушевський писав у епоху націоналізму й навряд чи правильно зрозумів (якщо намагався) мотиви й аргументацію як Погодіна, так і Максимовича. Для Грушевського виявилось досить зовнішньої обставини: Погодін заперечував києво-руську спадщину українців, Мак-

симович наполягав на ній. Чому заперечував Погодін і чому наполягав Максимович, Грушевський не цікавився.

Між тим, ролі полемістів варто поміняти на протилежні. Саме позиція Погодіна була, як з'ясується, проукраїнською, в той час як його *vis-à-vis* Максимович захищав право малоросів на києво-руські часи, принципово не визнаючи окремішності української історії.

Погодін писав свою статтю вже після російського “відкриття України”. Малоросію вже об’їжджено великоруськими мандрівниками, й опубліковано записки подорожніх. Вже зроблено спостереження над народним характером малоросів. Вже видано збірки народних пісень і дум. Вже прочитано сенсаційно успішні малоросійські повісті Гоголя. Вже зробила свою феноменальну кар’єру в російській освіченій думці “История русов”, і 1846 р., за п’ять років до написання статті Погодіна, її нарешті публікують у Москві. Словом, великоруська публіка вже твердо знає, що малороси становлять собою окремих і милих народ.

Кінець 1840 — початок 1850-х рр. припадає, звичайно, на епоху Миколи I і сприймається як час загальної реакції в усіх без винятку сферах життя. Епоха, втім, була дещо складнішою, і по відношенню до українців, наприклад, режим часом демонстрував досить велику толерантність. Микола I був найбільшим *status quo* монархом Європи. Кирило-мефодіївці, жорстоко покарані режимом, сприймалися як потенційно небезпечні зовсім не через українофільські мотиви їхніх писань, а через загрозу для європейського *status quo* слов’янофільську ідею майбутньої конфедерації народів, що підривала легітимність європейських монархій¹⁰². Це правда, що від 1833 р. існує офіційна формула “православ’я, самодержавності, народності”, але навіть у цьому формулюванні вона все ще надає “народності” досить широкі рамки для трактування, якщо тільки дотримано безумовно лояльність до перших двох ланок формули. З Уваровим часом хибно пов’язують виникнення офіційного російського націоналізму, який нібито заперечував для інших слов’янських народів імперії можливість артикулювати свої окремі культуру й історію. Насправді такі спроби “націоналізації” імперії будуть характерні для часів Олександра III.

(Зазначимо в дужках, з імперською лояльністю в цей час не пов’язується також і мовне питання. Творець формули “офіційної народності” С. Уваров, наприклад, за відгуком І. Снегірьова 1832 р., “по немецки говорил хорошо, а в русском затруднялся”¹⁰³; інший знаменитий патріот того часу, людина, яка фактично організувала й фінансувала пошуки усіх старожитностей в Росії — граф М. Румянцев, як пізніше згадував Є. Барсов, був людиною “французского воспитания, не вполне владел русским языком и даже писал с ошибками”.)¹⁰⁴

Імперія, якою править Микола I, все ще великою мірою династична держава, де зв’язок між різними її частинами обумовлюється

не єдністю нації, але лояльністю підданих до особи монарха й історичністю приєднання провінцій. Відповідно 1830—1840-ві рр. ще не знають єдиної імперської історії, яка не припускала б локальних історичних наративів або виключала їхню можливість. Навпаки, написання таких історій вважається справою патріотичною і лояльною. Жодної загрози у них ще не вбачають: перше видання «Історії Малої Русі» Бантиша-Каменського читають великі княгині, а нове видання автору дозволено було присвятити (1830 р.) государю.

Польське повстання 1830 р. тільки сприяло прихильному ставленню властей до будь-яких історичних наративів, які б «відвойовували» територію з-під влади польської історії в минулому й польського впливу в сучасності. Українців розглядають як очевидних союзників у цій справі, уряд спонсорує цілу низку наукових, освітніх, громадських, видавничих інституцій, у тому числі таких, що покликані сприяти розшукам місцевих старожитностей, місцевої історії і загалом — виявляти «руське» обличчя краю та історичні права на нього «руської» історії.

Погодін пише свою статтю 1851 р., а публікує 1856 р., вже за нового правління, початок якого ознаменувався суттєвою лібералізацією. Але він пише також і до Валуєвського циркуляру, до Емського акту. Малоросія легітимно існує. Мусить мати свою історію (в межах імперії), як свою історію має Польща й Фінляндія. У цьому сенсі дуже характерно звучить лист члена Головного управління цензури Муханова, який 1861 р. спеціально з приводу малоросійської історії зазначав: «Цензура вообще не может и не должна препятствовать обнародованию специальных сочинений, касающихся истории разных областей империи, бывших некогда отдельными и ныне составляющих с ней одно целое, если только сочинения эти написаны с чисто ученою целью, без всякой мысли о возможности самостоятельного существования тех областей и без всяких сепаратических учений и настроений»¹⁰⁵.

Погодін — слов'янофіл. Для нього заперечувати існування малоросів та їхньої історії — неможливо, навпаки, він вважає, що малоросійський народ «носить все признаки самобытного племени». Таке переконання було властиве й іншим слов'янофілам близько часу написання Погодіним статті. Так, наприклад, Ю. Самарін записав у щоденнику, веденому у Києві 1850 р.: «Пусть же народ украинский сохраняет свой язык, свои обычаи, свои песни, свои предания; пусть в братском общении и рука об руку с великорусским племенем развивает он на поприще науки и искусства, для которых так щедро наделила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ее стремлений; пусть учредения, для него созданные, приспособляются более и более к местным его потребностям. Но в то же время пусть он помнит, что

историческая роль его — в пределах России, а не вне ее, в общем составе государства Московского”¹⁰⁶.

Історія і політика в цей час ще не сприймаються як єдність. Цілком можливо наполягати на окремішності історії й не робити з того жодних політичних висновків на майбутнє. У 1845 р. Погодін стверджував, що між великоросами та українцями існує суттєва етнічна дистанція: “Великороссияне живут рядом с малороссиянами, исповедуют одну веру, имеют одну судьбу, долго одну историю. Но сколько есть различия между великороссиянами и малороссиянами! Нет ли у нас б́льшого сходства в некоторых качествах даже с французами, чем с ними? В чем же состоит сходство? Этот вопрос гораздо затруднительнее”.

Погодін, отже, готовий був іти досить далеко, можливо, навіть далі, ніж самі українці, у визнанні малоросів окремим, нетотожним до росіян народом. Але якщо вони існують, існує також і їхня історія. Проблема для нього — в початках. Коли починається малоруська історія, якщо вона відмінна від великоруської? Адже ясно, не в Київській Русі, тут місце вже зайняте. Значить, тоді, коли малороси з’являються як виразна етнічна чи історична група. Куди б не звертався російський історик за відповіддю, він міг знайти тільки одну пропозицію — у післямонгольські часи. Адже навіть самі малороси (сучасні Погодіну) не ідентифікують свій фольклор, свою історичну пам’ять тощо із киево-руськими часами. Практично всі опубліковані на той час історії Малоросії фіксовані на “козацькому міфі”.

Погодін трохи спізнився. Його погляди з 30—40-х рр. XIX ст. цілком могли б поділити українські історики попереднього покоління, для яких минуле Малоросії існувало тільки як минуле козацьке. Він не помітив (а може не знав), що в самій Малоросії багато хто вже потихеньку опановує киево-руське минуле краю як частину досвіду українців. У тому полягав один із парадоксальних наслідків пост-1831 р. офіційного заохочення занять місцевою історією, місцевими древностями, місцевим фольклором. Українці на кінець 50-х — початок 60-х рр. почали відчувати себе вже господарями не тільки території, але й усієї історії, яка точилася на ній впродовж віків.

Як відповідав Максимович на “теорію” Погодіна? У пошуках доказів своєї гіпотези Погодін мав необережність ступити на поле філології, де Максимович (дарма, що ботанік за освітою) вважав себе експертом. Погодін припустив, що церковнослов’янська мова (якою писані всі пам’ятки київського часу) була не книжною, а живою мовою, якою дійсно говорили в давнину на Русі. Її він вважав найближчою до російської мови, а цю останню рішуче відрізняв від мови української. Відтак, у нього виходило, що київські пам’ятки, написані церковнослов’янською мовою, залишені великоросами.

Саме ці положення стали темою “Філологічних листів” Максимовича до Погодіна, опублікованих у слов’янофільському журналі “Русская беседа” у 1856 р.

Максимович доволі спокійно роз’яснював Погодіну, що церковнослов’янська мова, як учать Добровський, Копітар та Бодянский, належала до південнослов’янських і, якщо коли-небудь і була розмовною, то серед балканських слов’ян. Але твердження про рішучу різницю між великоруською та малоруською мовами викликало у Максимовича сильну емоційну реакцію: “Ты разрываешь ближайшее родство русских наречий, по которому малороссийское и великороссийское наречия, или, говоря полнее и точнее, южно-русский и северо-русский языки — родные братья, сыновья одной русской речи”.

Щоправда, Срезневський, як стало відомо Максимовичу із статті Погодіна, схилився до думки, що в домонгольські часи існувала спільна мова для всієї Русі, а південноруські особливості почали з’являтися лише у післямонгольську епоху. Це також було невірно, гадав Максимович, але краще, ніж цілковите відокремлення: “Если бы пришлось мне из двух зол выбирать легчайшее, то я лучше согласен признать безразличие [тобто відсутність “различий” — О.Т.] всей Северной и Южной Руси в древнее дотатарское время, чем разрознять их и разрывать ближайшее их родство до такой степени, как это сделано в твоей нынешней системе”.

Тобто Максимович готовий був на поступки, але тільки в одному напрямку — зближення. У наступних листах Максимович намагався продемонструвати Погодіну, що український фольклор зберіг децицію пам’яті про володимирові часи, що літописи містять спорадичні вкраплення “південноруської” живої мови, що, нарешті, сама ця “південноруська” (малоросійська) мова вже існувала в Київській Русі. Усе це для Максимовича мусило означати не окремішність історій двох народів, чії мови оформилися так рано, а навпаки, нерозривну єдність у єдиній, спільній історії. Те, що малороси вже існували в домонгольські часи, означало для Максимовича зайвий доказ принципової неможливості роз’єднати історію, яка сплела історичні долі двох народів настільки давно.

Погодін, звичайно, відповідав листами, що їх публікував на сторінках тієї ж “Русской беседы”, і двічі йому листами ж відповідав Максимович. Нарешті, очевидно, стомившись від суперечки і намагаючись покласти їй край (“пора нам прекратить наш спор в “Русской беседе” хоть перемирием”), Максимович 1857 р. опублікував останнього листа до Погодіна, який назвав “О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом”. У ній Максимович намагався піддати ретельному перегляду “історичну” частину доказів Погодіна про запусіння Надд-

ніпрянщини й можливе переселення народу звідти на північ. Одночасно, гадав Максимович, йому вдалося довести, що жодного запустіння не сталося, народ не переселявся. Докази Погодіна були такого порядку, що з першою частиною завдання Максимович впорався цілком задовільно. Незаперечних слідів масових переселень у писемних джерелах, дійсно, не збереглося, а ті випадкові, що трапляються, можна трактувати в будь-який спосіб. Важче було з другою частиною. Адже й слідів процвітання писемні джерела також не зафіксували. Замість доказів Максимович пропонував пафос: “Города и села были разоряемы татарами и вновь строились; люди разбегались и вновь сходились в свои города и села: такая тревожная жизнь была долей многострадальной Украины на несколько веков и после того, как с отвоеванием киевской земли Гедимином у татар (1320 г.) минулась их воля; но их набеги продолжались из века в век, казалось, нескончаемо. Народ украинский, так же как и волынский и галицкий, убывал сотнями и тысячами от схваток с татарами, от хищного пленения ими; однако народонаселение Украины, так же как и Волыни и Галича, все продолжалось по-прежнему, как продолжается донныне в стародавних городах и селах, приумножавшихся новонаселенными”.

Взагалі форма, в якій протікала полеміка, листування, була обрана дуже вдало, адже рівень дискусії виявився на диво дилетантським і з точки зору загальних поглядів, і з точки зору конкретних доказів, залучених на їх підкріплення. Вчені, наприклад, серйозно обговорювали, чи можна визначити, який тип історії відбивають ті чи інші літописні повідомлення, засновуючись на знанні “національного характеру” росіян та малоросів (Погодін був переконаний, що можна і що давньоруські князі — чистий тип “великоруського характеру”; Максимович сумнівався, але тільки через те, що “это знание еще такое неопределенное”).

Зрештою, для нашого завдання навіть байдуже, хто з полемістів був більш правий, чи, можливо, обидва помилялися рівною мірою. Нас цікавить інше — логіка аргументу. З яких позицій і чому кожний з них завзято захищав власну точку зору, так і залишившись непереконаним у правоті іншого?

Аргументи Погодіна могли бути наївними або недостатньо доказовими. Але загальна логіка все ж таки була на його боці — монголи таки зруйнували Київ, таки зруйнували Чернігів, таки знищили Переяславль. У середині XIII ст. сталася катастрофа надзвичайних масштабів, яка назавжди змінила хід східноєвропейської історії. Те, що колись становило собою центр життя і фокус усіх інтересів Русі, її найрозвиненіші землі, надовго зникає зі сторінок літописів, а по суті, так ніколи й не відроджується ні в своїх демографічних, ні економічних, ні політичних характеристиках. Довести протилежне — що нічого не сталося, бували наїзди і до, і після, а поляни з сіверянами як жили по своїх селах, так і дожили до XIX ст.,

так само неможливо, як і продемонструвати тотальне й швидке переселення на північ. У чому ж тоді суть суперечки? Чи вся ця дискусія взагалі про середину ХІІІ ст.? Коли б так, то не стільки емоцій інвестувалося в розмову про давнину семисотлітньої давності. Суперечка — про сучасне. Якою бути українській історії? Що таке українська історія? Відколи вона починається? Чи може існувати як самостійна історія?

На останнє питання Погодін давав ствердну відповідь. Максимович відповідав на нього негативно. При тому не тільки в полеміці із Погодіним. Неможливість окремого існування української історії була його давнім переконанням. Він цілковито поділяв домінуючу схему історії. Ще 1837 р. він говорив: “Среди множества городов обширной Русской империи Киев, Москва и Петербург возвышаются как три великие памятника трех великих периодов русской жизни. Это три средоточия, из которых русская жизнь, в свое древнее, среднее и новое время, развивалась особенно, но всегда с одинаковой, могучей и широкой силой; три исполинские ступени, по коим Россия, с помощью Божьей, взошла на настоящую высоту своего величия”.

Для Максимовича, отже, “парадигма єдності” була справою глибокого переконання, й будь-які спроби таку єдність розірвати, хай навіть у незапам’ятні часи, скандалізували його. Позиція Погодіна в такому контрасті виглядає більш українською. Для Погодіна здавалося очевидним, що малороси мають своєрідну етнічну фізіономію в сучасності, а в недавньому минулому мали також і нетотожну до російської історію. Ця історія була “козацькою” (степовою, орієнтальною), і її зв’язок із образом візантійської Київської Русі виглядав проблематичним. Разом з тим ця нетотожна до російської історія точилася на тих землях, де російська історія розташовує свої витoki. Проблема для Погодіна, отже, полягала в тому, щоб зрозуміти, як це сталося, і знайти історичний момент, коли це сталося. Він, загально кажучи, намагався відшукати “початки” української історії.

Звичайно, не варто тішити себе ілюзіями: Погодін зовсім не ставив перед собою жодних патріотичних українських завдань, і навіть історія спеціально українська цікавила його лише в другу чергу. Його головна мета полягала у роз’єднанні двох історій, які він вважав різними, але які на той час зусиллями багатьох були вже так тісно переплетені, що це викликало дезорієнтацію. “Теорія” Погодіна була своєрідною реакцією на “парадигму єдності”, що саме в цей час починає виникати й утверджуватися в історичній думці імперії.

Погодін, як не без сарказму нагадував йому Максимович, змушений був задля нової теорії відмовитися від своїх раніших поглядів. Ще в першій половині 1840-х рр. Погодін також вважав, що вже в домонгольський період розмовні діалекти Русі розподілялися майже так само, як і в сучасності: на великоруську, білоруську та

малоросійську мови. Але під впливом лінгвістів, а також, очевидно, додумуючи свою «систему» до кінця, полишив ці ідеї, бо вони з необхідністю руйнували б єдність киево-руської історії на три окремі національні історії.

Тут важливим (можливо, ключовим) виявлялося “відкриття народу”, що відбулося буквально на очах у покоління Погодіна. “Народ” став сприйматися як свого роду природна основа всякої історії. Не існує історії без “народу”, звідси — всяка історія “народна”, національна. Відбулося вже значною мірою і російське “відкриття Малоросії”, і зовсім не дарма Погодін оперує такими кліше, як “народний характер” малоросів, їхня “найбільша співучість” серед слов’янського племені тощо. Відкриття Малоросії сумістило в одній території “козацький народ” і руїни киево-руського минулого, серед яких він співає свої нові пісні про запорожців.

Хід думки Погодіна, таким чином, був таким: російська історія — історія великоруського народу. Якщо ця історія починається далеко на Півдні, а згодом звідти переміщується на Північ, це означає, що колись на півдні мусив жити носій і творець, власник цієї історії — великоруська народність. Раз з моменту відходу з Півдня російської історії там відбувається якась інша історія (малоросійська, українська, козацька), значить, прийшов новий народ, відповідальний за нову історію.

Ці висновки (байдуже, правильні чи ні) були досить послідовними. Цікаво інше: чому, привласнюючи Київ та Переяславль для великоруської національної історії, Погодін з такою легкістю полишає для етнічних українців “Карпати”? Адже ці землі також мали свою частку давньоруської історії. Там також були князі (усі без винятку “великоруські характери”, за Погодіним), там також велося літописання (усе великоруською мовою), там також будувалися церкви в візантійському стилі, можливо навіть, співали билини про Володимира. А між тим жодного сантименту до цих територій Погодін не відчуває. Він і називає їх якимось міфічно — “Карпати”, об’єднуючи в тому і Галичину, і Волинь, і Поділля, а жителів іменує “карпатцями”. Чи не тому, що Правобережжя для Погодіна (все ж таки людини покоління 1830—1840-х рр.) якимось не цілком узгоджується з ідеєю руської історії? Чи не тому, що на “філософській карті” Погодіна (проекцією якої в київські часи насправді є поділ Русі на два етнічні масиви) ці території (лише поколінням раніше приєднані від Речі Посполитої) все ще числяться “за поляками”? “Руський” характер Юго-Западного краю ще не цілком вималювався і не цілковито утвердився в думці російської публіки. Імперські власті в 1840-х рр. вживають ще тільки перші заходи для цього¹⁰⁷. Території Правобережжя — “Карпати” — ще не цілком “свої”, емоційного зв’язку з ними великороси ще не встигли виробити і відчути.

Здається, і Максимович до певної міри поділяє такий контраст між Лівобережжям та Правобережжям, пишучи про “народ український”, “народ волинський и галицький”, хоча для нього вони є швидше регіональними варіантами одного народу. В іншому місці він розрізняє мови малоросійську та “червоноруську”, які знаходяться приблизно в такій же лінгвістичній дистанції, як “наречія” великоруське та білоруське. Тим не менше він емоційно реагує на можливість переселення “карпатців” на Лівобережжя. Максимович, утім, лівобережний малоросійський поміщик. Не цілком зрозуміла нервова реакція Грушевського (через два покоління від Максимовича) на ідеї Погодіна та їхнє “нове видання” О. Соболевським. Грушевський не тільки біографічно пов’язаний із Правобережжям, він пише різко негативний огляд старої і нової полеміки у галицькому Львові. Для власної схеми Грушевського таке переселення не мусило б грати жодної ролі: він бо українськими вважав і Галичину, і Волинь. Більше того, за ним, центр (“нерв”) української історії переміщується саме до Галицько-Волинського князівства як раз близько того часу, коли Погодін переселяє звідти свій “новий” народ. Отже, для Грушевського це мусило б бути свого роду “внутрішньоукраїнською” міграцією. Такі міграції — як і обезлюднення Наддніпрянщини — він спокійно припускав у пізніші часи, але для середини ХІХ ст. робив малопопаяснимий виняток.

Як вважає Олексій Міллер, листування між Погодіним та Максимовичем було чи не “першим поділом Русі”: “Фактически мы имеем здесь дело с весьма типичным для романтического этапа развития националистического конфликта спором о дележе истории, с поиском исторических аргументов для обоснования прав на ту или иную территорию и для установления того или иного варианта этнической иерархии. ...Происходила постепенная “национализация патриотизма”, хотя современная националистическая идеология оставалась чужда обоим участникам полемики до конца их жизни”¹⁰⁸.

Це так і не так. У нашій полеміці дивує інверсивність ролей. Як правило, активною стороною подібного роду “поділів історії” виступає, так би мовити, “слабша” сторона, а звичний сценарій полягає у висуненні претензій на той чи інший сегмент чужого історичного наративу, який можна (чи доцільно) від’єднати й “націоналізувати” на свою користь. Надзавданням такої “реконквісти” є створення незалежної від домінуючого наративу версії історії. Саме “слабшою” стороною версії спільного минулого сприймаються як загроза ідентичності, у той час як імперські наративи виявлять, загалом, схильність бути інклюзивними. Відповідно, й ініціативу до емансипації проявляють zagrożені співтовариства, тоді як домінуючі групи здебільшого осмислюють свою позицію як об’єкт атаки, швидше відповідаючи на вже кинутий виклик, ніж ініціюючи дискусію.

Судячи з розподілу ролей у нашій полеміці, де й ініціатива, й енергія належали Погодіну, саме за ним варто зарезервувати роль “націоналізатора” історії. Його ідеї відбивають перші порухи до перетворення “истории государства российского” на національну історію росіян. Пізніші інтерпретатори вважали, що Погодін атакував українську історію. Насправді, очевидно, його турбувало інше: спроба вивільнитися з-під традиційного імперського розуміння історії. Дещо раніше подібну спробу визначити межі “національної” історії росіян робив Полевой із близьким до погодінського ходом думок і загальним висновком. Цього, очевидно, не зрозумів Максимович, сприйнявши все за чисту монету й заходившись виписувати цитати з літописів, відшукувати рідкісні слова тощо, ніби то була розмова двох антикварів. За загальною згодою історичні уявлення Максимовича так і залишилися домодерними. Етнічність, мова, історія все ще існують для нього окремо, по різних шухлядах письмового столу, не обов’язково складаючи собою ту нерозривну єдність, якої нададуть цим “трьом китам” нації пізніші ідеології націоналізму. Після “націоналізації” історії таку форму історичної свідомості, яка б стверджувала древність народу й при тому не визнавала можливості його окремої історії, вже досить важко уявити. Погодін уже починав здогадуватися, що всяка історія “народна”. Максимович так ніколи й не дізнався про це.

До української “націоналізації” давньоруської історії лишалось ще кілька десятиліть. Шлях до неї не буде ні прямим, ні самоочевидним. На початку 1860-х рр. у статтях, опублікованих в петербурзькій “Оснoві”, М. Костомаров формулює ідею “двох руських народностей” та симетричну їй ідею “федеративного устрою” Русі. Статті Костомарова, писані переважно про Київську Русь і в формі наукових розвідок, критикували й хвалили за інше — за приховані політичні підтексти, які 1860 року могли здаватися радикальними¹⁰⁹. З точки ж зору розуміння історії, висловлені в них думки й ідеї являли собою спробу одночасно й емансипувати українську історію, і не порвати остаточно із спільністю.

Коли О. Соболевський 1882 року прочитав у зібранні Історичного товариства Нестора-літописця реферат “Как говорили в Киеве в XIV—XV вв.”, де спробував відновити частину історичних ідей Погодіна, ситуація була вже цілком іншою. Ні власті, ні самі українці вже не розглядали заняття давньою історією як безневинні антикварні зацікавлення чи вияв лояльного місцевого патріотизму. Підтексти й імплікації свідомо закладалися, але також і ясно прочитувалися. (Прикметно, що за двадцять років до того при обговоренні циркуляру Валуєва міністр народної освіти Головін згадає паралель між Малоросією і Фінляндією, але в 1863 р. для Валуєва це вже буде свідчити проти малоросів)¹¹⁰. Київське академічне співтовари-

ство сприйняло цю нову спробу як випад і як загрозу. Десятиліття, що минули від часу полеміки Погодіна з Максимовичем, створили нову атмосферу, в якій сам факт голосного й публічного підняття цього питання звучав безтактністю. В. Антонович і люди навколо нього вважали, що, не заявляючи про українські права на києво-руські часи прямо — публікацією “областных” монографій, розробкою тем локальної історії тощо, вони *de facto* привласнюють домонгольську історію і створюють враження її безперервного тривання від найдавніших часів до сучасності. Час і серії “малих” справ мусили сприяти публічному сприйняттю ідеї, що вся історія півдня є так чи інакше історією України (еластичність термінології, за якою під “южно-руским” можна було розуміти і нейтрально-географічне означення, і національно-українське, тільки сприяла). Ставити питання прямо означало давати на нього недвозначну відповідь. А саме цього, схоже, намагалися уникати. Київські “українці” відчували політичну небезпечність і наукову сумнівність своєї відповіді. Київські “росіяни”, здається, не хотіли б ставити колег у незручне становище. Вигук Соболевського був непристойністю, порушенням негласної домовленості. У тому ж стилі вирішили протистояти замахові. Реферат Соболевського, а також і полеміку з ним ледве чи оприлюднили (в скорочених викладах в “Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца”), а головною відповіддю стала опублікована в першому випуску новозаснованої “Киевской старины” стаття Антоновича “Киев, его судьба и значение с XI по XVI столетие”.

Стаття не полемізувала відверто з тими, хто вважав, ніби києво-руська спадщина належить по відомству “великоруської історії”, а малоросійська історія може претендувати виключно на козацьке минуле. Антонович взагалі не ставив у ній жодних “теоретичних” питань про протяжність української історії та її співвідношення з іншими. Він просто і “наївно” оповідав про всі події, які трапилися в місті й з містом від князівських часів до польських в їх хронологічному порядку. Проте сам плин такої оповіді створював враження безперервності, а те, що Антонович довів свій виклад до другої половини ХVІ ст., давало зрозуміти напрямок давньої київської історії — через часи литовські до часів козацьких.

Антонович, безперечно, мислив уже категоріями національними. Саме позиція Максимовича у старій суперечці здалася йому ближчою. Можливо, він не зрозумів мотивів Максимовича, а можливо, не дуже замислювався над ними. Адже загальний умонастрій уже від певного часу штовхав до конструювання “довгої” історії українців. Щоб бути конкурентоспроможною, ця “довга” історія мусила бути принаймні не меш довгою, ніж російська. Стратегії були різними й досить витонченими. Антонович давав своїм студентам теми монографій з давньоруської історії, але неодмінно “обласні”, з історії котроїсь із південнору-

ських земель. У своїй сукупності вони рано чи пізно мали створити враження якоїсь окремої “південноруської” історії, спочатку як окремої дослідницької дисципліни, а наслідком — як окремого минулого. Крім того, усі ці монографії, за дуже малими винятками, у своєму викладі долали фатальний рубіж середини XIII ст. (яким традиційно завершували києворуські студії) й переходили в XIV століття.

Грушевський не відчував обмежень, якими стримував себе його учитель. У нього українська історія, якій вже неподільно належала вся Київська держава, не тільки дорівнювала великоруській історії, але значно перевищувала її за тривалістю. Росіяни, наполягав Грушевський, утворилися в результаті слов’янської колонізації Волго-Окського межиріччя шляхом метисації із фіно-угорськими автохтонами. Сталося це лише протягом кінця XI — початку XII ст., отже, раніше цього часу про національну історію росіян говорити безглуздо. Зазначимо тут собі ту ж таки ідею, яку обстоював — але по відношенню до українців — Погодін: расове змішання як фактор народження нової народності. Схема Грушевського, таким чином, була схемою Погодіна “навиворіт”.

Свого часу Жюль Мішле вважав, що з європейських країн лише Франція має “повну” історію, бо володіє необхідною глибиною, починаючись безпосередньо від римської історії. Історії Італії, вважав Мішле, бракує кількох новітніх століть; історії Англії — початку. “Повнота”, отже, здавалася в XIX ст. *sine qua non* писання національної історії. “Коротка” історія програвала змагання ще до його початку. Свій “Рим” українська історія могла здобути, тільки пред’явивши права на Київську Русь. За іронією, українські історики зробили це, використавши ідеї, вперше запропоновані для заперечення самої можливості існування національної історії українців.